

УДК 94:338.45(477)

Н.Й. РОМАНЮК

ДІЯЛЬНІСТЬ ПІДПРИЄМЦІВ У РОЗВИТКУ ПРОМИСЛОВОСТІ В СІЛЬСЬКІЙ МІСЦЕВОСТІ КИЇВСЬКОЇ, ПОДІЛЬСЬКОЇ І ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЙ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Романюк Неля Йосипівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії, політології та психології, Житомирський національний агроекологічний університет

У статті розглядаються особливості розвитку підприємництва, різні за організаційною формою його види у промисловому виробництві Київської, Подільської і Волинської губерній у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Ключові слова: підприємництво, цукрова, винокурна, борошномельна промисловість, Київська, Подільська і Волинська губернії.

Романюк Н.Й. Деятельность предпринимателей в развитии промышленности в сельской местности Киевской, Подольской и Волынской губерний (вторая половина XIX – начало XX ст.)

В статье рассматриваются особенности развития предпринимательства, разные за организационной формой его виды в промышленном производстве Киевской, Подольской и Волынской губерний во второй половине XIX – начала XX в.

Ключевые слова: предпринимательство, сахарная, винокурная, мукомольная промышленность, Киевская, Подольская, Волынская губернии.

Romanyuck N.J. Activity of enterprises in development of industry in agricultural spaces of Kyiv, Podol'sk and Volyn'sk regions (the second part of the 19th – the beginning of the 20th)

The paper presents the specific features of developing entrepreneurship, as well as its various types as to the organizational forms of the industrial production of Kyiv, Podillya and Volyn provinces in the late 19th – the early 20th centuries.

Key words: entrepreneurship, sugar, distilling, flour-grinding industries, Kyiv, Podillya, Volyn provinces.

Постановка проблеми. Сучасне завдання розвитку сільських територій передбачає не тільки покращення соціальної інфраструктури, а, в першу чергу, підвищення їх економічного потенціалу. Тому з позицій вирішення проблем сьогодення цінним і повчальним є дослідження й осмислення досвіду підприємництва в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., коли були досягнуті вагомі результати виробництва, зокрема в сільській місцевості Київської, Подільської і Волинської губерній.

Аналіз досліджень і публікацій. Великий обсяг матеріалу для дослідження підприємництва у сільській промисловості означеного періоду містить праця О. Несеренка «Розвиток промисловості на Україні» [1]. Важливе значення для вивчення проблем соціально-економічної історії України взагалі й ринкових відносин зокрема мають праці В. Сарбея і О. Реєнта [2].

Цінною базою для подальших досліджень підприємництва є монографія Т. Лазанської «Історія підприємництва в Україні: на матеріалах торгово-промислової статистики ХІХ ст.» [3]. Однак аналіз наукових праць дозволив зробити висновок щодо недостатності дослідження проблеми підприємництва. Потребують подальшого вивчення, перегляду застарілих стереотипів особливості соціально-економічного розвитку українських губерній у складі Російської імперії, коли під впливом реформ 60-70-х рр. ХІХ ст., особливо скасування кріпосного права, відбувалися формування ринкової економіки та активізація підприємницької діяльності.

В результаті, наприкінці ХІХ – на поч. ХХ ст. підросійська Україна стала потужним виробником промислової і сільськогосподарської продукції. Доцільно продовжити дослідження розвитку підприємництва з урахуванням особливостей регіонів, оскільки по-різному виявлялися чинники його становлення і діяльності підприємців у суспільно-політичному і економічному розвитку українських губерній.

Мета дослідження. На основі вивчення архівних джерел і наукових праць проаналізувати особливості розвитку підприємництва у промисловості Київської, Подільської і Волинської губерній періоду капіталістичної модернізації та роль у цих процесах тодішнього сільського населення.

Виклад основного матеріалу. Виходячи з природно-кліматичних умов Південно-Західного краю, в який входили досліджувані губернії, у загальному обсязі промислового виробництва домінували галузі з переробки продукції землеробства. Зокрема, у 1900 р. ці виробництва давали 84% загальної фабрично-заводської продуктивності краю, тоді як на долю інших виробництв припадало всього 16%. Торкаючись розташування промисловості на території краю, необхідно відзначити, що на м. Київ припадало 15% загального фабрично-заводського виробництва краю, на Київську губернію (без м. Києва) - 44%, на Подільську губернію 29,8% і на Волинську губернію - 11,2%. [4, 18].

Характерною рисою для цих губерній було створення промислових підприємств переважно у маєтках підприємливих поміщиків, у без-

© Н.Й. Романюк, 2013

посередній близькості до джерел сировини. У нових економічних умовах під впливом реформ 60–70-х рр. XIX ст. та Столипінської аграрної реформи підприємливі поміщики, купці і заможні селяни в природно-кліматичних умовах досліджуваних губерній зуміли знайти найбільш вигідний і прибутковий вид господарювання – поєднання виробництва та переробки продукції рослинництва, тваринництва, деревини і корисних копалин. І хоча розвиток промисловості супроводжувався виснаженням природних ресурсів, забрудненням навколишнього середовища, а збільшення прибутків власники підприємств досягали за рахунок дешевої робочої сили збіднілого сільського населення – підприємництво того періоду розглядаємо як позитивне явище, що сприяло інтенсифікації виробництва.

Для підприємців Київської, Подільської і Волинської губерній, незважаючи на певну специфіку кожної губернії, найбільш прибутковими галузями промислового виробництва були: цукрова, винокурна й борошномельна. Продукція цих галузей становила найбільшу частину в загальному обсязі промислового виробництва досліджуваних губерній (78,2% або 19 786 061 руб. у 1861 р., 81,6 % або 164 539 774 руб. у 1901 р. і 93,2 % або 364 941 448 руб. у 1911 р.). Більше половини загального фабрично-заводського виробництва краю складало виробництво цукру. У цукровій промисловості обсяг виробленої продукції зріс з 14 543 704 руб. у 1861 р. до 275 071 977 руб. у 1911 р. або в 19 разів [5]. Південно-Західний край на основі бурякосіяння став головним цукробуряковим районом Російської імперії. У губерніях краю було зосереджено найбільше цукрових заводів, і вони стали найпотужнішими порівняно з підприємствами інших галузей промисловості. Кількість цукрових заводів не була постійною. Так, у 1859 р. їх налічувалось 115, у 1871 - 111, у 1895 - 122, у 1901 - 143. [6]. Перше місце по виробництву цукру в Україні займала Київська губернія. Тут зосереджувалось найбільше заводів, на яких працювало майже 50% робітників усіх цукрових підприємств України. Друге місце - посідала Подільська губернія. У Волинській губернії на кінець XIX ст. серед промислових підприємств також переважали цукрові заводи, однак обсяги виробництва цукру були найменшими серед губерній краю.

Хоча в досліджуваних губерніях значна кількість промислових підприємств були дрібними, загальні процеси концентрації виробництва торкнулися і цього регіону, переважно в цукровій промисловості. Характерним ставало утворення пайових товариств. Так, у 1913–1914 рр. з 148 цукрових заводів, які працювали в губерніях Південно-Західного краю, власниками 93 (майже 70%) – були товариства [7]. Створення об'єднань підприємців – пайових товариств пояснюється тим, що для модернізації підприємств необхідні були значні кошти, які не завжди були під силу окремому власнику. Крім того, такі об'єднання були більш стійкими у конкурентній боротьбі.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. на основі високого рівня концентрації виробництва та капіталу створювалися об'єднання промисловців – мо-

нополії, що урізноманітнювало підприємницьку діяльність. Підприємці використовували монополії для контролю ринку, для підтримання високих цін на свої товари та максимального зниження цін на потрібну їм сировину і одержання надприбутків. У 1887 р. на з'їзді цукрозаводчиків у Києві було створено цукровий синдикат, основним завданням якого було не допускати зниження цін на продукцію на внутрішньому ринку. Цукрозаводчики, як і раніше, вважали, що краще зазнавати збитків, вивозячи цукор за кордон, зате підтримувати високі ціни на внутрішньому ринку. Однак вивіз цукру у великих кількостях за низькими цінами дуже знижував можливі прибутки цукрозаводчиків. У цьому зв'язку йшла гостра боротьба всередині синдикату за зменшення кількості вивозу і за збільшення норм виробництва цукру, що при монопольних цінах на внутрішньому ринку повинно було дати великі прибутки. Внаслідок діяльності синдикату (1887-1892 рр.) цукрозаводчики від вивозу цукру за кордон отримали 45 млн руб. прибутку, а казна - близько 60 млн. руб. [8].

У зв'язку з посиленням конкуренції на цукровому ринку і зниженням цін на цукор царський уряд на шкоду інтересам трудящих, але заради вигоди цукрозаводчиків і казни законом від 22 листопада 1895 р. визначив загальну кількість цукру, потрібного для поставки на внутрішній ринок і встановлював обсяг виробництва для кожного заводу. Вироблена понад цю норму кількість цукру оподатковувалася додатково в розмірі 1 руб. 75 коп. від пуда. Заводи зобов'язані були утворити непорушний фонд, з якого цукор міг надходити на внутрішній ринок лише тоді, коли ціни піднімались вище визначеного максимуму. В цьому випадку цукор, який додатково виробляти на ринок, акцизом не оподатковувался [9, С.128]. Отже, з 1895 р. цукрова галузь підпорядковувалася жорсткому державно-монополістичному регулюванню, що призвело до утримання на внутрішньому ринку високих цін на цукор, які забезпечували рентабельність цукрового виробництва, а цукрозаводчикам гарантоване отримання прибутків. У пореформений період загальноімперського значення в Київській, Подільській і Волинській губерніях набуло винокурне й борошномельне виробництво. На відміну від цукрової промисловості у цих галузях була велика кількість дрібних підприємств. Зокрема, у Київській губернії переважали середні підприємства, у Подільській і Волинській - дрібні. Так, у промисловому виробництві Волинської губернії винокурна та горілчана промисловість за обсягами виробництва переважала до середини 90-х рр. XIX ст. На Волині, як і в інших губерніях краю, відбувалася концентрація виробництва. Якщо у 1871 р. на 206 заводах було вироблено продукції на суму 1 505 104 руб., то у 1886 р. 103 винокурні заводи виробили продукції на - 4 146 688 руб., що на 2 641 584 руб. більше, ніж у 1871 р. [10] У наступний період винокурне виробництво в губернії зменшилося. На перше місце вийшла цукрова промисловість.

Найбільші прибутки отримували підприємці, яким вдалось створити потужні механізовані під-

приємства, запровадивши більш прогресивну для того часу технологію виробництва. Більшість з них знаходилась у Київській губернії. Для аналізу посилаємось на відомості 1913 р. [11].

Вміння постійно шукати економічну вигоду було характерним для товариств, які були власниками кількох цукрових заводів. Так, Тульсько-Черкаське Товариство цукрових заводів (власник заводів: Черкаського - Київської губернії, Тульського - Тульської губернії; Михайлівського і Воронежського - Чернігівської губернії та Боровського лісопильного заводу - Могилівської губернії) було найбільшим виробником цукру не тільки у Південно-Західному краї. Зокрема, на Черкаському рафінадному заводі річне виробництво складало 8 660 716 руб. - це майже стільки, скільки виробляли 13 цукрових заводів Волинської губернії у 1895 р. На заводі працювали 2 800 робітників у три зміни. Завод був обладнаний 6 паровими, 25 електричними двигунами загальною потужністю 700 к. с. Прибутковому веденню виробництва сприяла злагоджена робота команди підприємців. У склад правління Товариства, яке знаходилося в м. Києві, входили: голова - Б.І. Ханенко, члени - Н.В. і Ф.Ф. Терещенка, В.Н. Ханенко і М.П. Шестаков. Управляючим Черкаським заводом працював А.П. Бударін, зав. технічною частиною Н.І. Тобілевич, управляючим справами і комерційною частиною П.Д.Виноградов.

Товариство Корюківських цукрових заводів було власником заводів: Лебединського - Київської губернії, Корюківського і Орловсько-Спаського - Чернігівської губернії і Заливанщинського - Подільської губернії, який був в оренді в Александрівському Товаристві цукрових заводів. Зокрема, на Лебединському цукровому заводі працювали 1 325 робітників, вироблялось 2 млн. пуд. рафінаду в рік. У склад правління, яке знаходилося в м. Києві, входили: С.Рафалович, А.С.Френкель, А.М.Гольденберг, А.І.Добрий.

Александрівському Товариству цукрових заводів належали заводи: Новоселицький - Волинської губернії, Матусовський і Райгородський - Київської губернії, Старинський - Полтавської губернії, Одеський Херсонської губернії. Крім того, Товариство ще орендувало Заливанщинський цукровий завод у Подільській губернії. До складу правління, яке знаходилося в м. Києві, входили: С.Рафалович, А.С.Френкель, Покотілов, А.М.Гольденберг, А.І.Добрий. Товариство Григорівського цукрового заводу, який знаходився в с. Григорівка Київського повіту, теж отримувало великі прибутки. В склад правління входили: Д. і М. І., Г. С. і С. Д. Зайцеви, А.О. Бродський. На заводі працювали 1 513 робітників. У Подільській губернії підприємницький хист, уміння отримувати прибутки проявляли Товариства Хреновецького і Вендичанського, Тростянецького, Могилівського цукрових заводів, яким належало по два заводи. В склад правління Товариства Хреновецького і Вендичанського цукрових заводів входили: А. Л. Горовиць, В.С. Олтаржевський, Д.А. Пучков, К. П. Іздебський, Г.Г. Єнні і К.М.Вислоцький; Товариства Тростянецького цу-

кровоного заводу - Е. і К. Солакруп, А.Мортюре, Геберт і Г.К. Тронкуа; Товариства Могилівського цукрового заводу - І.Г., С.І. і П.Б. Геннер, Ф. І. Захерт, Г. Б. Сліозберг. У Подільській губернії великі капітали у цукровиробництві отримували Товариства цукрових заводів: Ялтушковського (м-ко Ялтушков Могилівського повіту); Гніванського (пошт. ст. Гнівань Вінницького повіту); Городоцького (м-ко Городок Каменецького повіту); Корделівського (с. Корделівка Вінницького повіту); Могилівського і Красносілківського (с. Могильно, м-ко Сальково, с. Красносілка Гайсинського повіту). Найбільш потужним серед них був Ялтушковський цукровий завод, на якому працювало 1 тис. робітників, які виробляли в рік 500 тис. пуд. цукру-піску і 1 млн. пуд. рафінаду. В склад правління, яке знаходилося у м. Києві, входили: М.І.Зайцев, Л. Ф. Френкель, А. І. Бродський.

Характерною особливістю діяльності найбільш підприємливих промисловців цукрової галузі краю було те, що вони брали участь у роботі правління кількох Товариств цукрових заводів з метою отримання великих прибутків. Зокрема, М.І.Зайцев був членом правління Товариств цукрових заводів: Григорівського - Київської губернії, Вище-Олчедайського, Барського, Калинівського, Ялтушковського - Подільської губернії; Б. І. Зайцев - Барського і Калинівського - Подільської губернії; Л.Ф.Френкель - Джурицького, Вище-Олчедайського, Калинівського, Ялтушковського - Подільської губернії; А.С. Френкель - Лебединського, Степанецького - Київської губернії та Новоселецького - Волинської губернії; К.І. Ярошинський - Гніванського, Корделівського, Чарноминського - Подільської губернії, М.Б. Гальперін - Ходорковського, Бугайвського, Скомороського - Київської губернії; М.М.Гальперін - Ходорковського, Скомороського, Цибулівського - Київської губернії; А.І. Добрий - Кашперівського, Лебединського - Київської губернії і Новоселицького - Волинської губернії. Активну підприємницьку діяльність в краї вели також родини Єнні та Заксів. Так, Ф.Ф., Ф.Г. і Г.Г. Єнні були співвласниками Кальницького цукрового заводу Київської губернії і відповідно членами правління Товариства; Г.Г.Єнні був головою правління Янушпільського цукрового заводу Волинської губернії; співвласником і членом правління Товариства Хреновецького і Вендичанського цукрових заводів Подільської губернії; Ф.Г. і Г.Г. Єнні були співвласниками Кам'яногірського цукрового заводу і членами правління Товариства «Соб». Крім того, Ф.Г. і Г.Г. Єнні орендували Пивецький і Пієвський цукрові заводи Канівського повіту Київської губернії у Товариства Романівських цукрових заводів. М.Р., І.М. і К.М. Закси разом з М.Г. Філіповим були співвласниками Киселівського і Ярошевського цукрових заводів Звенигородського повіту Київської губернії і членами правління цих заводів.

Найбільш підприємливим індивідуальним власникам також вдалося створити прибуткові підприємства. Серед них потужними виробниками цукру були 5 заводів, які належали Терещенкам. Так, на Андрушівському цукровому заводі Волин-

ської губернії та Андрушківському - Київської губернії (власник М.А. Терещенко) виробляли в рік майже 1 млн. пудів цукру. О.М. Терещенку належали винокурні заводи в Андрушівці Волинської губернії і Мельниках Київської губернії.

Андрушівський винокурно-ректифікаційний завод був найбільшим в краї. Активну підприємницьку діяльність вів і Ф.Ф. Терещенко. У Червоному Волинської губернії він мав у власності цукровий і винокурно-ректифікаційний заводи, які давали великі прибутки. Винокурно-ректифікаційний завод був одним з найбільших у винокурній галузі краю. Крім того, він був членом правління економічно сильного Тульсько-Черкаського товариства цукрових заводів і був співвласником ще 3 цукрових і лісопильного заводів.

Графи Браницькі у власності мали 7 цукрових, 2 винокурних заводи і 8 парових млинів у Київській і Подільській губерніях. Зокрема, М.Є. Браницька мала у власності 4 цукрові заводи у с. Кожанка, с. Саливонки, с. Руда, с. Триліси Васильківського повіту; 2 винокурні заводи у с. Вербівка Звенигородського повіту, с. Софіївка Черкаського повіту та 5 парових млинів у м. Біла Церква, с. Фурси, с. Пугачовка, с. Щербакі, с. Грушки Васильківського повіту (3 млини здавала в оренду). Відомими підприємцями краю були і графи Потоцькі, особливо Й.А. Потоцький.

Він був власником 4 цукрових і 4 винокурних заводів у Волинській губернії, брав участь у правлінні акціонерного Товариства Сатанівського цукрового заводу Подільської губернії і був співвласником цього заводу. Графам Бобринським належали 5 цукрових заводів у Київській губернії (м-ко Сміла, с. Балаклія Черкаського повіту, с. Грушківка, с. Капітанівка Чигиринського повіту). Найбільшими з них були 2 заводи у м-ку Сміла, на кожному з них працювало більше 700 робітників.

Крім того, у цьому ж містечку вони отримували прибутки ще й від млина, на якому перемелювалось в рік 300 тис. пудів пшениці. У виноробній промисловості прибуткові заводи (середні в галузі - з кількістю робітників 20 - 45) створили: у Київській губернії - К.А. Балашова (с. Байбузи Черкаського повіту), Л. А. Куценогий і М.З.Шпільберг (м-ко Іваньки Уманського повіту), Ф. С. Росцишевський (с. Коссари Чигиринського повіту), С.Ф. Меринг (с. Овечаче Бердичівського повіту); у Подільській губернії - кн. М.Г. Щербатова (м-ко Немирів Брацлавського повіту), А.Ш. Алтман (м-ко Ладизин Гайсинського повіту), кн. О.М. Орлов (м. Чечельник Ольгопольського

повіту), К.Ю. Раллі (м-ко Браїлів Вінницького повіту) і М.А. Тарутін (м. Вінниця). Отримували прибутки і винокурні заводи, власниками яких були Товариство Тростянецького цукрового заводу (м-ко Тростянець Брацлавського повіту) і Уладовське Торгово-промислове Товариство (с. Уладовка Вінницького повіту).

Багато підприємливих людей мали по кілька дрібних підприємств у різних місцях, що було викликано місцевими умовами і можливостями підприємця. Так, у Волинській губернії кн. Р.В. Сангушко мав 6 підприємств з кількістю 10 і менше робітників (винокурні заводи у м-ку Білгородка, с. Михля, с. Цвітоха Заславського повіту і в цьому ж повіті млини у м. Заславль, м-ку Славута, с. Михново). Князі Ф.Б. і Я.Ф. Радзивілли мали у власності 3 винокурні заводи і 2 водяні млини у Ровенському і Дубенському повітах. У Київській губернії Ю.М. і П.М. Гудим-Левковичі мали 3 ректифікаційні заводи у передмісті Києва, с. Зозівка Липовецького повіту, с. Нецерово Київського повіту.

По 600 - 800 тис. пудів зернових щорічно перемелювали млини: у Київській губернії - Н.Я.Головчинер (с. Турбово Бердичівського повіту), К. Красномовид (хут. Красномовид Бердичівського повіту); у Подільській губернії - С.Б. Авербуха (с. Сокоlecь Брацлавського повіту); у Волинській губернії - І. В. Манковського (м. Любар), Н.І. Оржевської (м-ко. Н. Чорторія Новоград-Волинського повіту). Водночас продовжували свою діяльність звичайні сільські млини, які задовольняли господарські потреби місцевого населення. В кожному з них їх власники намагалися отримувати бодай якісь прибутки. Багато залежало від їх знання ремесла, вміння знайти вигоду.

Проте проблема розвитку підприємництва у промисловості Київської, Подільської і Волинської губерній не вичерпується розглядом провідних галузей виробництва. У кожній із цих губерній підприємці розвивали інші прибуткові галузі промислового виробництва. Зокрема, у Волинській губернії досягали великі обсяги виробництва у деревообробній, скляній, фарфоровій, паперовій, цементній і пивоварній галузях промисловості.

Висновки. Дослідження особливостей підприємництва в Київській, Подільській і Волинській губерніях показало, що в реаліях того часу саме сільські підприємці змогли, використовуючи природно-кліматичні умови краю, земельні ресурси, капітал і підприємницький хист, знайти шляхи інтенсифікації виробництва на селі, прибуткового господарювання, що так актуально і в наш час.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. Ч. 1. - К.: Вид-во АН УРСР, 1959. - 496с.; Ч. 2. - К.: Вид-во АН УРСР, 1962. - 580 с.
2. Сарбей В. Г. Національне відродження України. - К.: Альтернатива, 1999. - 336 с.; Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX - поч. XX ст.). - К.: Інститут історії України НАН України, 2003. - 340 с.
3. Лазанська Т. І. Історія підприємництва в Україні; на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст. - К., 1999. - 282 с.
4. Ярошевич А.И. Общий очерк экономической жизни Юго-Западного края // Весь Юго-Западный край: Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям. - К., 1914. - С. 9 - 29
5. Проаналізовано та підраховано за: РГИА. - Ф. 1281. - Оп. 6. - Д. 16, 28, 61; ЦДІАУК. - Ф. 442. - Оп. 51. - Спр. 375. - Арк. 6, 63, 166, 168; Обзор Киевской губернии за 1901 г.; Обзор Подольской губернии за 1901 г.; Памятная книжка Волынской губернии на 1903 г.; Памятная книжка Киевской губернии на 1913 г.; Обзор Подольской губернии за 1911 г.; Обзор Волынской губернии за 1911 г.
6. Підраховано автором за: Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. Ч. 1. - К., 1959. - С. 490, 492, 493; ЦДІАУ в м.Києві. - Ф. 442. - Оп. 633. - Спр. 496. - Арк. 31; Памятная книжка Волынской губернии на 1901 г.; Обзор Подольской губернии за 1901 г.
7. Підраховано автором за: Фабрично-заводские предприятия Российской империи Издание 2. Тип. Т-ва под фирмою «Электротипография Н.Я. Стойковой». Редактор Ф.А. Шобер, - Петроград. 1914.
8. ЦДІА Росії. - Ф. 20. - Оп. 2. - Спр. 1446. - Арк. 131.
9. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. Ч. 2. - К., 1962. - 580 с.
10. ДАЖО. - Ф. 67. - Оп. 1. доп. - Спр. 310. - Арк. 1; Памятная книжка Волынской губернии на 1893 г. - Житомир. 1893. - С. 54, 55.
11. Проаналізовано автором за: Фабрично-заводские предприятия Российской империи Издание 2. Редактор Ф.А. Шобер. - Петроград. 1914; Памятная книжка Волынской губернии на 1915 г. - Житомир, 1915. - С. 258 -314.

Стаття надійшла до редакції 14.05.2013